

PÁZMÁNY PÉTER ALAKJA A 18. SZÁZADI PROTESTÁNS IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

BOGÁR JUDIT*

Pázmány Péter felekezeti hovatartozástól függetlenül biztos szereplője a régi egyház-, iskola-, majd a belőlük a historia litterarián keresztül kinövő irodalomtörténeteknek. Ez alkalommal e bőséges anyagnak csak egy szelete a vizsgálat tárgya, vagyis az, hogyan vélekedik a 18. századi protestáns historia litteraria, illetve irodalomtörténet-írás a hajdani nagy ellenfélnek elsősorban írói teljesítményéről.

Az egyik első ránk maradt írói katalógus az evangélikus Burius Dánieltől (1683-?) származik, aki bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz (1667–1712) szóló, valószínűleg 1700–1708 között készített levélvázlatában húsz magyarországi író nevét sorolja fel, s hozzáteszi, hogy tervezett művében további húsz erdélyiről és legalább ötven magyarországiról szeretne írni. A név szerint említett húsz szerző között tizenötödikként „Petrus Pazmannus” is szerepel.¹

Első írói lexikonunk szerzője, Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* (Frankfurt–Lipce, 1711) című művében mintegy négy lap terjedelemben ír Pázmány Péterről, s forrását is megnevezi: „Ex Alegambii Biblioth. Script. Societatis Jesu”.² A hivatkozott mű Pedro de Ribadeneirának Philipp Alegambe (és Nathaniel Southwell) által kiegészített gyűjteménye, a *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu* című jezsuita írói lexikon. Hogy pontosan melyik kiadás, arról a szakirodalomban többféle véleménnyel találkozhatunk.³ Noha a többség szerint Czvittinger az

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*, ItK, 1971, 35–77. A levél szövegkiadása: 76–77; eredetije Berlinben, a Hallei Magyar Könyvtár gyűjteményében található, jelzete: Ms. 39, ff. 160–163.

² David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711, 298–301; a hivatkozás: 301.

³ Pl. Antwerpen, 1643: HARGITTAY Emil, *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 185, 187. – Róma, 1602 és Lyon, 1648: HOLI Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = H. B., *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, szerk. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., METEM, 2000, 86, 89. – Róma, 1676: MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténet-írásunk kialakulása*, Minerva, 1928, 131; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténet-írás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 16 (24. jegyzet); TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen)*, ItK, 1993, 27; HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről*, I., MKsz, 2007, 169.

1676-ban Rómában megjelent kiadást⁴ használta, az 1643-as antwerpeni⁵ és az 1676-os római edíciót egymással és a *Specimennel* összehasonlítva az derül ki, hogy a néhány rövid betoldás, amely az 1676-os *Bibliothecában* megjelenik az 1643-ashoz képest, Czvittingernél nem szerepel, és az 1643-as kiadásának felel meg a kis- és nagybetűhasználat is ott, ahol a két lexikon-edíció közt ebben eltérés van. Az 1676-os verzióhoz csak abban áll közelebb a *Specimen*, mint az 1643-ashoz, hogy mindkettő javítja az 1643-asban hibás Arigoniensis-t Strigoniensis-re, továbbá mindkettő arab számokkal írja az évszámokat, míg az 1643-as kiadásban római számok szerepelnek. Czvittinger egyébként szinte szó szerint veszi át a lexikon szövegét, csak Pázmány címeit egészíti ki néhány titullussal a szócikk elején,⁶ ugyanakkor kihagyja a „gente Transilvanus”-t, kijavít néhány elírást és tévedést, a magyarok „orthodox” vallását katolikusra változtatja, a jezsuita rendre vonatkozó nostrae, nostram, nos kifejezéseket a Societas Jesu megfelelő alakjára, Pázmány műveinek felsorolása előtt a Princeps-et pedig Cardinalis-ra. Minden mást meghagy, az életrajz kimondottan katolikus elemeit (pl. Pázmány S. R. E., azaz Sanctae Romanae Ecclesiae, a Szent Római Egyház kardinálisa) és dicsőítő részeit is (pl. amikor II. Ferdinánd VIII. Orbán pápához küldi Pázmányt, ő ékesszólásával, bölcsességével és egyéb kiváló tulajdonságaival csodálatra indítja az egyházfőt⁷). Pázmány műveinek felsorolásán sem változtat, betold viszont az Alegambe-szócikk után még egy bekezdést a nagyszombati egyetem alapításáról, amellyel kapcsolatban Raicsáni Györgyhöz utalja az olvasót. E szövegrész gyakorlatilag szó szerint egyezik a *Specimen* Raicsáni-szócikkének egy részével,⁸ amely pedig Rajcsányi Györgynek (1670–1734), a nagyszombati egyetem professzorának Pázmányt mint a nagyszombati egyetem alapítóját (és a főként nagyszombati oktatási intézményeket alapító és támogató más személyeket) dicsőítő művén⁹ alapul.

Czvittinger lexikonához a 18. század első felében tucatnál is több kéziratos kiegészítés készült,¹⁰ közülük némelyik a Pázmány-adatokhoz is fűz kiegészítéseket.

⁴ *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu*, opus inchoatum a R. P. Petro RIBADENEIRA [...] 1602. Continuum a R. P. Philippo ALEGAMBE [...] usque ad annum 1642. Recognitum, et productum ad annum [...] 1675 a Nathanaele SOTVELLO [...], Romae, 1676, 690–691.

⁵ *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu* [...] Petri RIBADENEIRAE [...] Nunc concinnata [...] a Philippo ALEGAMBE [...], Antverpiae, 1643, 392–394.

⁶ Petrus Pazmany, S. R. E. Cardinalis PRESBYTER, et Archiepiscopus Arigoniensis[!] REGNI Hungariae Primas, ATQUE SUMMUS CANCELLARIUS. – Nagybetűvel Czvittinger kiegészítései, az „Arigoniensis”-t „Strigoniensis”-re javítja. – *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu*, i. m., 1643, 392; CZVITTINGER, i. m., 298.

⁷ CZVITTINGER, i. m., 299: „[...] in sui admirationem conuertit Urbem: tantam oris majestatem, tam robustam eloquentiae vim, tam profundam omnis sapientiae humanae ac divinae ubertatem, tam singularem prudentiam, excelsum animum, constantiam, in agendo suauitatem, in urgendo dexteritatem, absolutissimam denique in uno homine, et Principis, et Religiosi formam exhibuit”.

⁸ *Uo.*, 301, 309–310.

⁹ Georgius RAICSANI, *Tyrnavia Crescens sive Quinque Ungariae Antistitum de Urbe hac Academica, Literisque praecipue meritorum gloriosa memoria panegyricè celebrata* [...], Tyrnaviae, 1707 (RMK II. 2292). A Pázmányról szóló panegyris: A1r–A9r.

¹⁰ SZELESTEI N. László, *Weszprémi István és orvostörténeti műve* = Sz. N. L., *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 26), 165.

Serpilius Sámuel Vilmos (1707–1762) pozsonyi német evangélikus lelkész például fontosnak tartja megemlíteni – bár cím nélkül – Pázmánynak Szyl Miklós álnéven írt munkáját,¹¹ amelyben a Matthias Hafenreffer-féle *Loci communes* magyar fordításának¹² ajánlásában és előszavában ellene és Kalauza ellen támadóknak felel meglehetősen élesen, és azt is, hogy Zvonarics Imre és Nagy Benedek erre „Pázmán Péter Píronsági” címmel válaszoltak hasonló hangnemben. Az utóbbi kötet végéről idéz is néhány Pázmány nevéből gyártott anagrammát, de csak a latin nyelvűeket, némelyiket hibásan („I. Petrus Pázmanni, Pus manet: peris”; „II. Petrus Pázmánii: En minus Papista”; „III. Petrus Pázmánii saepe, turpis anima”; „IV. Petrus Pasmanius Iesuita: En Parasitus impius Vates”),¹³ a Zvonaricsról szóló részben pedig leírja, nyilván saját pártállását is kifejezve ezzel, a mű teljes címét: „Pázmán Péter Píronsági, az az, azokra, a szitkos káromlásokra, és orczátlan pántolódásokra, mellyeket Szyl Miklós neve Hoffenreffer tudós Doctornak könyve eleiben függesztett levelek ellen állarczássan ki botsátott vala, Derék felelet: mellybenn nem tsak az Csepregi Mesterségnek nevezett nyelves tséltsapási torkábann verettettnek, de még az ő Cziavargó Kalauzsnak tsintalan fortélyi, és hazug czigánysági, is rövid bizonyos jelekből mintegy világos tükörből ki nyilatkoztatnak. Irattatott az eggyügyüeknek hasznokra, és az mi magunk ártatlanságának tiszta mentségére [...]”.¹⁴

Az evangélikus Rotarides Mihály (1715–1747) irodalomtörténeti összefoglalásának csak a tervezete jelent meg nyomtatásban (*Historiae Hungaricae litterariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta*) 1745-ben Németországban. Ebben csak egy Kalauz-hivatkozás erejéig szerepel Pázmány a jegyzetekben, amelyhez azonban meglehetősen ellenséges megjegyzést fűz Rotarides: szerinte Pázmány (Pethő Gergellyel együtt) ravaszul és gyalázatosan beszél az evangélikusokról és reformátusokról, ő legalábbis nem látott még szerzőt, aki Pázmánynál hamisabban szólna az evangélikusok ellen.¹⁵ 1736 és 1745 között összeállított írói lexikonában (*Auctorum et scriptorum Hungariae praecipuorum catalogus alphabeticus [...]*)¹⁶ hosszabban és elfogulatlanabban ír Pázmányról, főként Kalauzáról és az általa

¹¹ SZYL Miklós [PÁZMÁNY Péter], *Csepregi mesterség*, Bécs, 1614 (RMNy 1061).

¹² MATTHIAS HAFENREFFER, *A szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal három könyvekre való osztása*, ford. ZVONARICS Imre, Keresztúr, 1614 (RMNy 1072).

¹³ SAMUEL WILHELM SERPILIUS, *Addimenta ad Davidis Czwittingeri Specimen Hungariae Litteratae [...]*, 407–408 (OSZK Fol. Lat. 74., az 1750 körüli eredetiről a 18. század elején készült másolat). – Az anagrammák eredeti szövege: „I. Petrus Pasmani. Pus manet, peris. [...] II. Petrus Pasmanij. En mirus Papista. [...] III. Petrus Paasmanij. Sape turpis Anima. [...] IV. Petrus Pasmanius Iesuita. [...] En parasitvs: impius vates.” ZVONARITH Imre, NAGY Benedek, *Pazman Peter píronsági [...]*, Keresztur, 1615, 328–330 (RMK I. 457).

¹⁴ SERPILIUS, *i. m.*, 467.

¹⁵ [MICHAEL ROTARIDES], *Historiae Hungaricae litterariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745, 175: „Certe Pazman, imo et Petthő eadem facilitate haec confingere poterant, qua etiam multa alia commenta, de Lutheranis ac Reformatis turpiter et callide fabricarunt. Saltem ego Pazmanio Scriptorem in Euangelicos iniquiorem nunquam vidi; ac ideo etiam fidem relationis ipsius nulla ratione hic admitto [...]”.

¹⁶ MTAK Mikrofilmtár, A 1107/II.

keltett viták során pro és kontra megjelent egyéb művekről. Megemlíti még a *Peniculus papporumot*, a prédikációskötetet, a *Tíz bizonytságot*,¹⁷ továbbá azt, hogy birtokában van két kéziratos Pázmány-szöveg is, egy beszéd a pápához és egy írás az egyházlátogatások rendjéről (az utóbbiban az evangélikus egyházra nézve veszedelmes tanácsok szerepelnek),¹⁸ amelyek Méhes Pál pozsonyi kanonok hagyatékából származnak. Más írók kapcsán is találkozhatunk Pázmány nevével Rotarides katalógusában: Magyar Istvánról például feljegyzi, hogy Pázmány említi őt a *Kalauzban*, Alvinczi Péterről pedig, hogy egyebek közt hitvitázó műveket adott ki, „in primis contra Pazmannum”.

Rotaridesnek ezt az írói jegyzékét másolta le és egészítette ki Wittenbergben 1787-ben, majd javítgatta később is a tudós evangélikus lelkész, Hrabovszky György (1762–1825).¹⁹ A Pázmányra vonatkozó kiegészítések néhány műcímet, későbbi kiadást, valamint Ribinire²⁰ és a *Nemzeti Plutarkusra*²¹ való hivatkozást tartalmaznak.

A második nyomtatásban is megjelent, immár magyar nyelvű írói lexikonunk Bod Péter (1712–1769) *Magyar Athenas* (Szeben, 1766) című műve. Noha Bod Péter a szakirodalom szerint felekezetiileg erősen elfogult, Pázmány-szócikkében ez nem igazán jelenik meg, még dicsérő jelzőkkel is találkozhatunk. Pázmány életéről meglehetősen szűkszavúan ír: „Született és nevedett Váradon. Lett Jézuita és Missionárius Magyar országban; idővel Esztergomi Érsek, Primás és Kárdinális. Sok-féle Könyveket írt, fordított és botsátott Világ eleibe, rész szerint maga neve alatt, rész szerint mások’ nevek alatt Deákúl és Magyarúl. A’ mellyek előmbé akadtak ezek: [...]” – majd nyolc tétel következik, amelyek némelyikét kommentálja is Bod. Az *Imádságos könyv* például „maga Vallásához alkalmaztatott szép Könyv”, a prédikációs kötet szintén „szép Könyv”, amelyben „nem is tzivódik igen nagygyára a’ más Vallásuakkal” Pázmány. A *Kalauzban* „minden ékesen szöllásinak és elmés

¹⁷ „Commentarius Hungaricus contra nova (ut ait) Dogmata, Graecii in Styria Anno 1605 in 4.” – A kéziratos lapjain nincs számozás, a benne szereplő szerzőket sorszámoztta be utólag valaki, Pázmány a 762.

¹⁸ „Possideo etiam Orationem ipsius ad Pontificem Maximum MSS in fol. Item Methodum et Ordinem Visitandi Ecclesias MSS in fol. in quo multa et in perniciem Ecclesiae nostrae excogitata consilia arcana continentur”.

¹⁹ Georgius HRABOVSKY, *Scriniū Antiqu[ariorum] Tomus XI. Rotaridis Catalog[us] Alphabetic[us]*. In *se continens ab 1517–1756: Auctorum et Scriptorum Hungariae praecipuorum Catalogus Alphabeticus* [...], Vitebergae 1787. Soproni Evangélikus Levéltár, Lc. 152/5. – Vö. Kovács József László, *Additamenta et supplementa: Hrabovszky György gyűjtése Rotarides Mihály írói jegyzékéhez = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csórsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tűskés Gábor, mt. Bretz Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika – Tanulmányok), 153–161. – Kovács József László szerint Hrabovszky a „proselitus” jelzővel egészíti ki a Pázmányról Czvittingertől és Rotaridestől átvett adatokat (159.), ezt azonban a kéziratosban nem találtam meg. Talán a Pázmány-életrajz elején szereplő titulus, a „Presbyter Cardinalis” ’presbyter’ szavának félreolvasásáról lehet szó.

²⁰ Ioannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae*, I, [Pozsony], 1787.

²¹ KÖLESY Vincze Károly, *Nemzeti Plutarkus vagy A’ Magyarország’ s vele egyesült Tartományok’ Nevezetes Férfiainak Életeleirásaik*, I, Pest, 1815.

találmannyinak vastag folyamatját ki öntötte az ellenkező Vallásuak ellen, nevezet szerint a' Reformátusok ellen; és úgy írt, mintha valósággal azoknak Tudományokat nem tudta volna; holott jól tudta mint a' ki közöttök született, nevededett és tanult Váradon a' Kollégyiomban. [...]” Megemlíti még, megjegyzések nélkül, az *Öt szép levelet*, a Kempis-fordítást és a *Setét hajnalcsillag után bujdosó Lutheristák vezetőjét*, neki tulajdonítja a Veresmarti Mihály által fordított *Tanácskozást* (RMNy 1025), a nyolcadik pontban pedig ezt írja: „Vagynak sok apróság, Vallás felett- valo veszekedései ki adva, a' mellyek néha fordulnak elé.”²² Bod Péter könyveinek jegyzékében is találunk néhány Pázmány-kötetet: a *Kalauz* első kiadását 1613-ból, az *Imádságos könyv* 1625. évi harmadik kiadását (bizonyára erre vonatkozik a jegyzékben szereplő „Pázmán Péter' Könyörgései. Posonb. 1625”), továbbá a *Calvinus János istenét* („Pázmán Calvinus Istene. Csik. 1726”).²³ Más Pázmány-műveket is forgathatott Bod Péter Bethlen Kata könyvtárában, ahol a jegyzékek²⁴ tanúsága szerint megvolt az *Imádságos könyv* 1701-es kiadása, a *Krisztus követése*-fordítás 1738-as változata, a *Kalauz* 1613-ból vagy 1637-ből,²⁵ az *Öt szép levél* (Kassa, 1741), a Gyarmati Miklós ellen írt *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletiről*,²⁶ a *Bizonyos okok...* („Nyoltz okok...” címmel, 1631) és a *Prédikációk* valamelyik kiadása.

Bővebben és jóval élesebben szól Pázmányról Bod Péter az *Athenas* Alvinczi szócikkében, ahol az életrajzi rész több mint felében kettejük vitáiról, illetve Pázmány katolizálásáról esik szó. Pázmány „nagy tudományu, bőv beszédű és pen-náju ember: a' ki sok méltatlan vádokkal terhelte mind a' Reformáta Apostoli Sz: Vallást, 's mind annak Tanítóit: hallatlan 's tsak a' maga agyából született, képzelt hibáka[t] reájok fogott, fejér fogakkal nevette, tsufolta, nyomtatott könyvetskékbe Világ eleibe botsátott, magának-is nem kevés gyalázatjára. Mellyeket *Alvintzi* hasonló buzgósággal úgy viszsza hányt a' nyakába, hogy ő-is talált mit tisztitson a' galléra alól.”²⁷ (Bod „fehér fogakkal nevette” kifejezését idézi Szerb Antal irodalomtörténetének Pázmányról szóló fejezetében.²⁸) Megemlíti Bod Péter azt a szóbeszédet, hogy Pázmány református diákként ment akadémiákra a váradi kollégyumból Alvinczi Péterrel és Pécsváradi Péterrel, a másik kettő aztán kapott professzori, illetve papi hivatalt, ő azonban nem, s e feletti bosszúságában tért át Bécsben a katolikus hitre, hogy társainál magasabb méltóságra juthasson. Bod

²² Bod Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766, 218–219.

²³ RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, MKsz, 1884, 58–86.

²⁴ Kiadása: SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai, 2).

²⁵ Az egyik listában az egyik, a másikban a másik kiadás szerepel. *Uo.*, 81.

²⁶ Bethlen Kata könyvjegyzékeinek kiadásában 1617-es megjelenési év szerepel, de ilyen edícióról a bibliográfiák nem tudnak, valószínűleg az 1607-esről van szó. *Uo.*, 82.

²⁷ Bod, *i. m.*, 5–6.

²⁸ SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991⁹, 83. Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Bod Péter eszméi és Szerb Antal irodalomtörténete = Bod Péter; a historia litteraria művelője*, szerk. TUSKÉS Gábor, mt. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 15), 27.

mintha nem tudna Pázmány református gyökereiről, a történetet a következőkkel magyarázza: 1. Pázmány váradi nemesember gyermeke volt, ezért tanult a váradi református iskolában; 2. Pécsváradi Péter az ellene írt könyvében azzal vádolja Pázmányt, „hogy a’ Kristus Hitit el-árúlta ’s meg-tagadta”; 3. hogy „igen nagy térítő és vallást üldöző ember volt”, ez pedig leginkább a más vallásról katolikus hitre térőket jellemzi, akik így akarják buzgóságukat bizonyítani.²⁹

Bod Péter egyháztörténetében is többször említi Pázmányt, főként politikai és térítő tevékenységét. Számos főrangú személy visszatérítése a katolikus egyházba szerinte elsősorban Pázmány ügyességének köszönhető.³⁰

A többiekhez képest adatgazdag, számos hivatkozással (pl. Schmitt Miklós, Czvittinger, Timon Sámuel, Bél Mátyás műveire, Zedler és Alegambe lexikonára stb.) ellátott életrajzot közöl Pázmányról az erdélyi szász evangélikus superintendens, Haner György Jeremiás (1707–1777) *De scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum* című gyűjteményének második, posztumusz kiadott kötetében. Az első kötet előszavában³¹ megfogalmazottaknak megfelelően azonban elsősorban a történeti jellegű irodalomra koncentrál, így Pázmány művei közül is csak hármat említ: a Bethlen Gábor dekrétumai ellen írt *Vindiciae ecclesiasticae*-t (Bécs, 1620; RMK III. 1287), az általa összehívott esztergomi egyházmegyei zsinat határozatait (*Acta et decreta synodi Dioecessanae Strigoniensis*, Pozsony, 1629; RMK II. 454) és egy *Catalogus Abbatiarum Ordinis Benedictini in Hungaria* című írást.³²

A szlovák származású evangélikus pap, Wallaszky Pál (1742–1824) *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című, először 1785-ben Pozsony–Lipcse megjelenési hellyel, majd bővített változatban 1808-ban Budán napvilágot látott összefoglalása az első folyamatos szöveggént megfogalmazott magyarországi irodalomtörténet. Felekezeti elfogultságtól mentes tárgyilagos stílusa mutatkozik meg a Pázmány Péterről szóló rövid részben is. A 17. századi mecénások, majd a római katolikus teológusok között említi, az utóbbi helyen hatsornyi lábjegyzetet fűz nevéhez: ma már említésre sem érdemes vitairatai mellett magyar nyelvű prédikációkat írt, továbbá a *Kalauzt* és a *Kempis-fordítást*, egyébként pedig „vide Péterffii Concil. Hung. Par. II. p. 226. seqq.”³³

²⁹ BOD, *i. m.*, 6.

³⁰ „Proceres quocunq[ue] modo ad suam Romanam religionem pertrahere conatus est, in quo negotio praecipue usus ministerio Jesuitarum, in specie alacritate et ingenio Petri Pazmanni [...]” Petrus BOD, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, II, ed. J. J. PRINS, Lugduni-Batavorum, 1890, 19.

³¹ Georgius Jeremias HANER, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis, adversaria*, Viennae, 1774, III–XVII.

³² Georgius Jeremias HANER, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum saeculi XVII. scriptisque eorundem*, Cibinii, 1798, 80–83. – A bencés apátságok katalógusával kapcsolatban Haner a *Notitia* IV. kötetének 712. lapjára hivatkozik, ahol Bél Mátyás is Pázmány e művét említi az e.) jegyzetben: Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica* [...], IV, Viennae, 1742, 712.

³³ Paullus WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posenii et Lipsiae, 1785, 143–144.

Nem önálló műben, csak egy fordítás elé írt ajánlásban foglalta össze a magyar nyelv és irodalom történetét a református Segesvári István (1762?-?), aki William Derham (1657-1735) angol természetfilozófus munkáját ültette át magyarra *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása* (Bécs, 1793) címmel. A Teleki Józsefhez szóló ajánlásban a magyar nyelv történetéhez kapcsolódóan a régebbi, főleg protestáns írókról is megemlékezik, hozzátéve: „Nem lehet el hallgatnom ama híres Magyar Cárdinálnak Pázmán Péternek is a' Magyar Nyelv körül, (már akármi tzelből) ki-mutatott érdemeit, a' ki ebben a' Században, igen sok, és elég tiszta Magyarsággal írott Könyveket botsátott a' Magyar Olvasók közzé. Olly nagy szeretettel viseltetett született Nyelve eránt ez a' Tudós, hogy midön az *Igasságra vezérlo* Magyar Nyelven írott *Kalauzzára*, Deákúl felelték volna Wittebergában: ö Magyarúl felelt arra vissza egy Könyvel,³⁴ a' mellynek Elöljáró Beszédét így rekeszti-be: »En jóllehet Deákúl-is tudok, de mivel a' Kalauzt a' Magyarokért Magyarúl irtam: annak oltalmát-is Magyarúl akartam írnyia, nemzetségemnek lelki orvosságáért. Tudom ebben senki meg nem ütöközik. Mert, ha másnak szabad a' Magyar Könyvre Deákúl felelni: engemet sem tilthat, hogy Magyarúl ne irjak a' Deák Könyvre.«³⁵

Pázmány műveinek protestánsok általi ismeretéről, olvasásáról, használatáról és elismeréséről számos megjegyzés tanúskodik különféle más műfajú szövegekben is. Tsétsi János³⁶ és Bél Mátyás³⁷ követendő példaként hivatkozik helyesírására, az utóbbi „magyar Cicero”-nak nevezi őt.³⁸ Mások könyveinek olvasásáról leveleznek,³⁹ prédikációiból kompilálnak.⁴⁰

³⁴ Az eredetiben itt a 23. jegyzet a következő szöveggel: *A' Setét Hajnal csillag után bujdosó Luteristák Vezetője* Bechben. 1627.

³⁵ DERHAM Viliám, *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása*, ford. SEGESVÁRI István, Bécs, 1793, XXV-XXVI.

³⁶ Csécsi (Tsétsi) János a Pápai Páriz-féle latin-magyar szótár függelékeként megjelent helyesírási szabályzatában fontosnak tartja a 'zs' megkülönböztetését írásban az 's'-től és 'z'-től, de erre eddig csak Pázmány műveiben és Káldi György bibliafordításában talált példát. – JOHANNES TSÉTSI, *Observationes orthographico-grammaticae*, Leutschoviae, 1708, 4. Hasonmás kiadása magyar fordítással: TSÉTSI János, *Helyesírási-grammatikai megjegyzések – Observationes orthographico-grammaticae*, ford., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 230). Magyarul még: CSÉCSI János, *Nyelvtani és helyesírási szabályok*, ford. BÁTHORY Orsolya = *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok*, I, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., Kortárs, 2010, 252-262.

³⁷ Bél kéziratban maradt héber-magyar etimológiai szótárában az 'ö' személyes névmásról szólván utal a Pázmány műveiben használt alakra. *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című, Lipcsében 1718-ban megjelent művében a 'zs' írása és a 'kedig' alakja kapcsán említi Pázmány műveit. – BÉL MÁTYÁS, *Etymologicon Hungaricum* = KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 27), 98; MATTHIAS BÉL, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1718, 33, 36.

³⁸ „[...] Pázmány, Cicero Hungarus [...]” – BÉL, *Etymologicon...*, i. m., 98.

³⁹ Pl. SINAI Miklós és DOBAI Székely Sámuel. – *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, s. a. r. ILLIK Péter, jegyz. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 5), 28, 31.

⁴⁰ Pl. FEJÉRVÁRI Sámuel unitárius lelkész. – TŰRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011/3, 297-315.

A 18. századi protestáns historia litteraria és irodalomtörténet-írás által rajzolt Pázmány-kép egyáltalán nem egyszínű: csípősebb megjegyzések mellett semleges és pozitív véleményekkel is találkozhatunk. A század vége felé közeledve a hitviták egyre kevésbé érdekesek, fontossá válik ugyanakkor, hogy Pázmány magyarul (is) írt. A korszak nagy részében az elismerés azonban főként műveltségének, elmésségének, vitatkozásban való ügyességének szól, nem pedig – mint napjainkban – a nyelvművésznek.